

“EL SARCÒFAG DE SANT FELIU” . UNA APROXIMACIÓ HISTORICOARQUEOLÒGICA

**NARCÍS M. AMICH I RAURICH
JOSEP M. NOLLA I BRUFAU**

Al temple de Sant Feliu de Girona es conserva encastat a les parets del presbiteri un dels més importants conjunts d'escultura funerària antiga de la Península Ibèrica. Un d'aquests sarcòfags, conegut com “el sarcòfag de sant Feliu”, ha estat durant molts segles venerat com la tomba que originàriament hauria conservat les despulles de Feliu, el màrtir gironí del segle IV. Una veneració de segles, que molt possiblement es remunta a la mateixa Antiguitat Tardana i que permet suposar que aquest culte connectaria directament amb la mateixa comunitat primitiva de l'antiga ciutat de *Gerunda*.

EL CEMENTIRI DE L'ÀREA DE SANT FELIU

L'existència del més important cementiri urbà d'època antiga a redós del sector nord de la Via Augusta, és un fet acceptat des de sempre, mai discutit i que se sostenia en dues sòlides evidències: per un costat, la tipològica –en el món romà, sempre, les necròpolis es localitzen més enllà del *pomae-rum* de la ciutat, a un costat i altre dels camins que hi accedien, essent necessari, de vegades, crear vials paral·lels per permetre la construcció de mausoleus, *areae* i tombes més senzilles el més a prop possible de les muralles úrbiques pel fet que entre el món dels vius i el dels morts, les relacions eren intenses– i, per l'altre, l'existència documentada, des de l'antiguitat tardana, d'una església martirial dedicada a Feliu que s'ha suposat, assenyadament, lligada a

la tomba del sant¹. D'aquestes circumstàncies i de la importància d'aquest cementiri, ja parcialment cristianitzat, en serien prova concloent els vuit sarcòfags escultrats de taller romà que cal datar entre el final del primer terç del segle tercer i l'inici del segon terç del segle quart.

A aquestes dades indiscutibles n'hi podem afegir d'altres que permeten confirmar-ho alhora que fan possible copsar les dimensions de l'àrea funerària i comptar amb dades cronològiques fiables que permeten afinar en la història de la utilització del lloc que ara sabem que, com a mínim, es féu servir d'ençà de la segona meitat del segle segon.

A tall de resum recordem que en les excavacions de 1985, centrades al sector nord-occidental de l'excol·legiata, a tocar i una mica més enllà del basament de la torre-campanar obrada per Pere Sacoma en el segle XIV, als nivells inferiors foren identificats restes d'uns *ustrina*, petits monuments funeraris pràcticament arrasats, unes modestes tombes d'inhumació, dues de molt senzilles amb un petit conjunt funerari i una altra, més moderna, en caixa de *tegulae* de secció quadrangular i el basament d'un mur que delimitava un espai que interpretarem com una *area* funerària tardoantiga. Pel lloc que ocupaven aquestes restes queda clar que ens trobem en una zona marginal força allunyada de la via, d'accés incòmode pel fort desnivell i exposada a les crescudes periòdiques del riu Onyar, cosa que sembla un bon indicatiu a favor de la importància i prestigi d'aquesta necròpolis i de la seva antiguitat. En aquesta mateixa direcció caldria interpretar el cementiri que hem detectat per sota de les estructures medievals dels Banys Àrabs que, tot i trobar-se a poc menys d'un centenar de metres a l'est de la porta nord de la ciutat, s'hauria organitzat en relació a un camí secundari que, resseguint el mur septentrional de la ciutat, aniria en direcció a la muntanya de Girona i que confirmaria, segons pensem, la intensa i antiga ocupació dels dos costats de la via entre Sobreportes i el riu Galligants².

¹ NOLLA, J.M., *Girona romana: de la fundació a la fi del món antic*, Girona, 1987, p.78-80; NOLLA, J.M., *Gerunda: dels orígens a la fi del món antic*, "Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans", 7, (Barcelona) 1988, p.78, 96-97 i 100-101; AMICH, N.M. i J.M. NOLLA, *Girona goda i sarraïna (476-785)*, Girona, 1992, p.69-70.

² Sobre aquestes qüestions, tractades amb més detall, consulteu: NOLLA, J.M. i M. SUREDA, *El món funerari antic, tardo-antic i altomedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió*, "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XL, 1999 (Girona), p.15-26 i 32-36, fig. 1 a 5 i 9. També CANAL, J., E. CANAL, J.M. NOLLA i J. SAGRERA, *El sector nord de la ciutat de Girona. Dels orígens a mitjan segle XIV*, Girona, 2001, p. 17-24.

EL CONJUNT ESCULTÒRIC FUNERARI ROMÀ I PALEOCRISTIÀ DE SANT FELIU DE GIRONA

Encastat a les parets del presbiteri del temple de Sant Feliu es conserva el que, segons molts estudiosos i especialistes, és un del millors conjunts d'escultura funerària romana i paleocristiana de la península ibèrica.

Aquest conjunt està format per vuit sarcòfags esculturats procedents de tallers romans, dos d'ells decorats amb escenes clarament paganes (el rapte de Prosèrpina i una cacera de lleons), i els sis restants amb representacions de temàtica cristiana, amb una cronologia que aniria des del primer terç del segle III, per a la peça més antiga, i fins al primer terç del segle IV, per a les peces restants³. El conjunt escultòric és d'un enorme interès artístic i arqueològic i ha estat considerat el més important i millor conservat de la Península Ibèrica.

El punt de procedència original i exacte d'aquests sarcòfags és encara avui desconegut, i només sabem que es troben encastats a les parets de l'absis del temple de Sant Feliu d'ençà d'un moment, encara avui, indeterminat, excepte un d'ells, el popularment anomenat com a "sarcòfag de sant Feliu", el qual al llarg dels segles ocupà diversos llocs de privilegi en el temple, abans que l'any 1943 fos encastat a les parets del temple juntament amb els altres.

En canvi, sí que sembla certament probable que les vuit sepultures que presentem en aquest estudi provenen totes elles d'una mateixa necròpolis o àrea cementirial romana, la qual hauria estat antigament situada a tocar l'actual temple de Sant Feliu, molt a prop de l'antiga porta nord de la ciutat romana, fora muralles, i a tocar l'antiga *Via Augusta*.

És molt important tenir en compte que és precisament on avui hi ha el temple de Sant Feliu on tradicionalment s'ha situat l'indret que antigament hauria ocupat el *martyria* de Sant Feliu, el temple cementirial dedicat a *Felix*, el màrtir gironí mort a inicis del segle IV durant la persecució de Dioclecià, un

³ La bibliografia sobre aquest conjunt d'escultura antiga gironina és certament molt important. De totes maneres, podem citar entre els estudis més representatius: BOTET i SISÓ, J., *Sarcòfags romano-cristians esculturats que se conserven en Catalunya*, Barcelona, 1895 (el primer estudi científic i històric sobre el conjunt); BOVINI, G., *I sarcòfagi paleocristians della Spagna*, Ciutat del Vaticà, 1954, p.82-123 (amb un important recull bibliogràfic); PALOL, P.de, *Arqueologia Cristiana de la España romana (siglos IV-VI)*, Madrid-Valladolid, 1967, p.290-294; SOTOMAYOR, M., *Sarcòfags romano-cristians de España. Estudio iconográfico*, Granada, 1975, p.19-46 i 83-92; CLAVERÍA, M., *Los sarcòfags romanos figurados de tema pagano hallados y conservados en Catalunya*, Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1994, sobretot p.57-60, 108-118, 145-153, 244-246 i l'òm.38-42; AMICH, N.M., *Els sarcòfags romans i paleocristians de Sant Feliu de Girona*, Girona, 2000

temple que els segles següents (V-VII) es va convertir en un centre de culte i de pelegrinatge de primer ordre en el marc de la Hispània visigòtica.

Amb aquestes dades, sembla que podem suposar, raonadament, tal com evidencien els sarcòfags conservats, que els anys posteriors a la darrera gran persecució anticristiana (303-305), existia a la ciutat un important nucli cristià, entre el qual destacava un grup de gent molt poderosa, econòmicament parlant, que podia sufragar les despeses que comportava importar directament des de Roma aquestes costosíssimes sepultures. De fet, l'arqueologia ha documentat els darrers anys, al pla de Girona, al territori més immediat a la ciutat emmurallada, l'existència de diverses *villae*, cases rurals ricament decorades, pertanyents a rics propietaris agrícoles d'aquell període.

La situació de la ciutat romana de *Gerunda* a inici del segle IV, poc allunyada de la costa, i als peus de la *Via Augusta* –la gran artèria de la comunicació terrestre en època antiga– hauria propiciat, segurament, una ràpida cristianització d'aquesta aristocràcia municipal i rural i també de la resta dels habitants de la ciutat, una cristianització que a inici del segle IV sembla ja prou important, com ho demostra l'arribada dels magnífics sarcòfags paleocristians i el martiri de Feliu en època de la persecució de Dioclecià (303-304).

Amb aquestes dades, creiem raonadament que un d'aquests sarcòfags –dels vuit que formen el conjunt escultòric gironí– fou molt probablement el sepulcre real on s'haurien conservat les despulles del màrtir Feliu, adquirit segurament per la comunitat cristiana gironina després de la pau de Constantí (313), i que les altres set peces haurien estat enterraments privilegiats de personatges importants del primer cristianisme gironí, prou rics i poderosos per adquirir objectes de luxe d'importació⁴. Almenys en un dels casos (el sepulcre amb la representació del tema del rapte de Prosèrpina) semblaria clar el seu ús com a sepultura privilegiada, un fet per altra banda corrent en altres importants comunitats cristianes, com per exemple a la veïna Empúries⁵. Molt probablement aquestes sepultures privilegiades haurien acompanyat ja des de molt antic al sepulcre del sant a l'antic edifici martirial, fins que en un moment

⁴ NOLLA i SUREDA, *El món funerari antic, tardoantic...*, cit.p.18.

⁵ Almenys un dels sarcòfags de temàtica pagana recuperats a les excavacions del cementiri de la Neàpolis ("El sarcòfag de les estacions amb columnetes") havia estat objecte d'una reutilització com a enterrament privilegiat. Sobre aquest sarcòfag i el context funerari emporità, NOLLA, J.M. i J. SAGRERA, *Ciuitatis Impuritanæ coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis*, "Estudi General. Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona", 15, 1995 (Girona), principalment les p. 125-126, 257-259 i fig.76 i 136)

determinat, segurament coincidint amb la construcció del temple medieval de sant Feliu foren incorporades a les parets de l'edifici, exceptuant el sepulcre que des de molt antic era considerat el sepulcre vertader del màrtir Feliu.

En els següents apartats veurem quines notícies i testimonis històrics permeten reconstruir, –amb moltes llacunes, això és cert– el procés a través del qual s'hauria generat la veneració del "sepulcre de sant Feliu", des de la mateixa Antiguitat Tardana i fins a l'actualitat, insistint també en les diverses ubicacions que aquesta sepultura va tenir en el temple de sant Feliu de la nostra ciutat.

"EL SARCÒFAG DE SANT FELIU". DESCRIPCIÓ ICONOGRÀFICA (fig. 1 i 2)

Aquest sarcòfag es troba situat actualment al mur esquerre del presbiteri del temple de sant Feliu, a la part inferior dreta⁶. Abans de la seva actual situació havia ocupat, tal com veurem més endavant, un lloc preeminent en diversos indrets del temple, el darrer dels quals l'altar major, indret des d'on l'any 1943 va ser dipositat al seu lloc actual⁷ després de ser netejat de la capa de calç i pintura que cobria la seva part frontal⁸.

⁶ Aquest és un dels sarcòfags millors estudiats del conjunt escultòric gironí. Des del segle XIX i fins a l'actualitat, caldria destacar entre molts d'altres, els següents estudis: MERINO, A. I J. DELA CANAL, *España Sagrada. Tratado LXXXVIII*, Madrid, 1832, p.70-72; PARCERISA, F.J., i J. PIFERRER, *Recuerdos y bellezas de España. Principado de Cataluña*, Barcelona, p.158-159; CLAUDIO GIRBAL, E., *Guia Cicerone de la Inmortal Gerona*, Girona, 1866, p.103-104; FITA, F., *Miliario romano e inscripciones hebreas en Gerona*, "Revista Histórica", III, XXV, (Barcelona), p.138; GARRUCI, R., *Storia dell'Arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa*, V, Prato, 1879, p.36, lām.318; BOTET I SISÓ, J., *Sarcòfags romano-cristians...*, cit. p.172-177, lām.VIII; PUIG I CADAFALCH, J., A.de FALGUERA i J. GODAY, *Precedents: l'arquitectura romana de Catalunya; l'arquitectura cristiana pre-romànica*, "L'arquitectura romànica a Catalunya", vol.I, Barcelona, p.281, fig.332; ESTEVA, J., X. MONSALVATJE, J. PLA i M.IBARS, *Guia de Gerona y su provincia*, Girona, 1918, p.42-44; CABROL, F. i H.LECLERQ, *Espagne. XIII: Sarcophages*, "Dictionnaire d'Archeologie Chretienne et de Liturgie", Paris, p.512, núm.28; WILPERT, G., *I sarcòfagi paleocristians antichs*, I-III, Ciutat del Vaticà, 1929-1936, lām.158.3; GERKE, F., *Die Christlichen Sarkophage von konstantinischen zeit*, Berlín, 1940, p.214 i 216; PLA i CARGOL, J., *Gerona arqueològica y monumental*, Girona, 1943, p.79 i 81-82; SCHLUNK, H., *El sarcòfago de Catiliscar y los sarcòfagos paleocristians españoles de la primera mitad del siglo IV*, "Príncipe de Viana", 28, (Pamplona) p.313-314; BOVINI, G., *I sarcòfagi paleocristians...*, cit.p.88-96; PALOL, P.de, *Arqueologia Cristiana...*, cit.p.294, lām.LXXII,2 i LXXIII,2; SOTOMAYOR, M., *Datos históricos sobre los sarcòfagos romano-cristians de España*, Granada, 1973, p.40.41; IDEM, *Sarcòfagos romano-cristians...*, cit.p.83-88, lām.3.1 27,2; NOLLA, J.M., *Girona romana. De la fundació a la fi del món antic*, Girona, 1987, p.81-83; CLARA, J. i J.M. MARQUÈS, *Sant Feliu de Girona*, Girona, 1992, p.56-57; BOEHNDEN, CH., *Antike Sarkophage im Dienste mittelalterlicher Heiligenverehrung: San Felix in Gerona*, "Jahrbuch für Akten des XII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie" <Bonn 22-28 sept.1991>, (Città del Vaticano), p.572-577; AMICH,., *Els sarcòfags romans...*, citat. p.56-62, fig.27-29.

⁷ PLA i CARGOL, J., *Gerona arqueològica...*, cit. p.82

⁸ PALOL, *Arqueologia cristiana...*, cit. p.1967, p.294, nota 35.

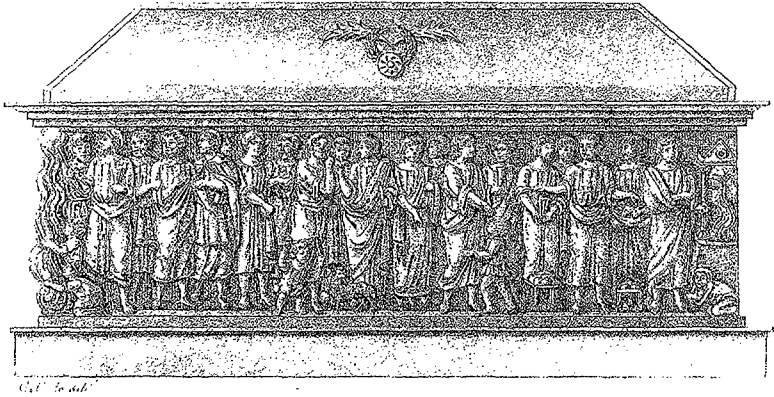

Figura 1. Dibuix lleugerament idealitzat del sepulcre anomenat “de Sant Feliu” (segons Merino i de la Canal, 1832, s.p.)

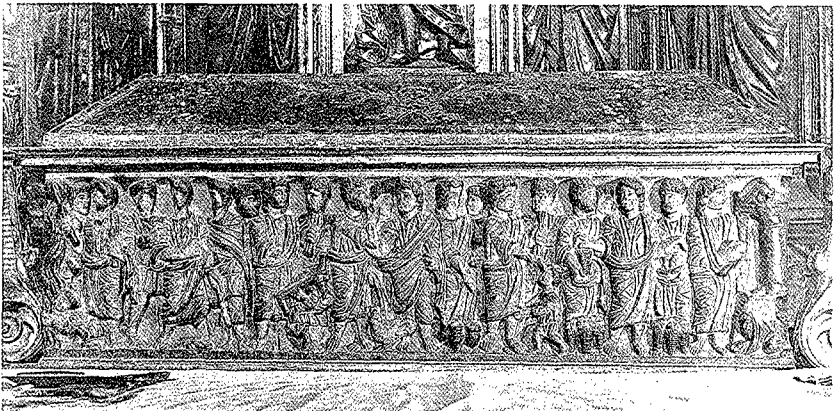

Figura 2. El sepulcre “de Sant Feliu”, damunt l’altar, abans de 1943 (fotografia Arxiu Mas).

Es tracta d’un sarcòfag paleocristià de fris continuat, que va arribar a la nostra ciutat a inicis del segle IV (315-325)⁹ directament de la Península Itàlica, més concretament d’algun taller escultòric ubicat a la mateixa ciutat de Roma¹⁰.

⁹ SOTOMAYOR, *Sarcòfagos romano-cristianos...*, citat, p.83

¹⁰ SOTOMAYOR, *Sarcòfagos romano-cristianos...*, citat, p.87-88, on es destaca les coincidències estilístiques entre el sarcòfag de Girona i alguns dels principals tallers escultòrics romans.

És un sarcòfag esculpit en marbre blanc i les seves dimensions són les següents: 2,20 m (longitud), 0,58 (alçada); amplada desconeguda¹¹

D'esquerra a dreta, vuit escenes bíbliques del Nou Testament omplen el frontal d'aquesta peça:

1. *Pere fent brollar aigua de la roca o miracle de la font.* L'apòstol Pere, a la dreta de l'escena, colpeja amb la vara taumatúrgica la roca que té al davant per a fer brollar l'aigua. Amb la mà esquerra sosté un volum. A l'esquerra, dos soldats, un agenollat i a l'altre mig dreçat, beuen del doll d'aigua que brolla de la roca. Una figura de fons, en baix relleu, contempla l'escena.

2. *L'arrest de Pere.* Pere, al centre de l'escena, es conduït presoner per dos soldats situats a dreta i esquerra, que el porten subjectat pels braços. Aquests soldats van coberts amb el casc frigi o *pileus pannonicus* (els tres personatges que intervenen a l'escena –Pere i els dos soldats– tenen el cap fragmentat).

3. *La curació del paralític.* Crist estén la seva mà dreta sobre el paralític –al centre de l'escena– que va carregat amb la llitera a l'esquena després d'haver estat curat miraculosament (Mt 9,1-8; Mc 2,1-12; Lc 5,17-26). Hi ha dues figures barbades al fons de l'escena, una a la dreta i una altra a l'esquerra, que possiblement calgui identificar com a dos apòstols que han estat testimonis de la curació miraculosa obrada per Jesús.

4. *Escena del gall o anunci de la negació de Pere.* L'apòstol Pere, que apareix barbat, té la mà dreta recolzada al seu mentó, mentre amb l'altra sosté un vara. Crist, a la dreta de l'escena, sosté amb la mà esquerra un volum, mentre amb l'altra fa un gest que sembla indicar que parla directament amb l'apòstol (Mt 26,31-35; Mc14, 27-31; Jn 13,36-38; Lc 22,31-34). Als peus dels dos personatges hi ha la figura d'un gall. Entre els caps de Crist i de Pere hi ha una figura en baix relleu que dirigeix la seva mirada cap a Jesús

5. *El miracle de les noces de Canà o conversió de l'aigua en vi.* Crist, que porta un volum a la seva mà esquerra, estén el seu braç dret en direcció a unes gerres situades davant dels seus peus. Al fons de l'escena, en baix relleu, hi ha un personatge que mira frontalment a Crist. L'escena sembla una clara referència al primer miracle obrat per Jesús, quan a la localitat de Canà va convertir les gerres d'aigua en vi (Jn 2,1-12).

¹¹ "estos sepulcros tienen sólo decorada su parte frontal, teniendo completamente lisos sus testeros laterales. En 1934, con el Dr. Bosch Gimpera...y los señores Subías...Doctor Morera i el señor Rafael Masó...realizamos unas pequeñas excavaciones en el muro, junto a dichos sarcófagos, y quedó plenamente comprobado que sólo tienen grabada su parte frontal" (PLA i CARGOL, J., *Gerona arqueológica...*, cit. nota p.83)

6. *La curació del cec de naixement*. Crist imposa els dits de la seva mà dreta als ulls del cec, situat a la seva esquerra, mentre amb l'altra mà sosté un volum. Finalment, hi ha un altre personatge de fons que té fixada la mirada en Crist (Mc 8,22-25; Jn 9,1-12)

7. *La multiplicació dels pans i dels peixos*. Crist, la figura central d'aquesta escena, imposa les mans sobre dues paneres, sostingudes, cadascuna d'elles, per un apòstol que dirigeix les seves mirades vers Jesús; a la dreta, la panera que conté els pans és sostinguda per un apòstol imberbe; a l'esquerra, un apòstol barbat sosté la panera dels peixos. Als peus de cadascun dels dos apòstols hi ha tres paneres omplertes amb pans (Lc 9,10-15; Mt 14,13-21; Mc 6,32-44; Jn 6,1-13)

8. *La resurrecció de Llätzer*. Jesucrist, que sosté el volum amb la mà esquerra i la vara taumatúrgica amb la mà dreta, té la mirada posada a la seva esquerra, on hi ha el sepulcre buit de Llätzer –representat per una construcció columnada i coronada per un frontó, al costat de la qual, agenollada, s'hi troba la germana de Llätzer.

Figura 3. Reliquiari d'argent representant el cap del màrtir Feliu. Deaparegut el 1936.

EL SEPULCRE DE FÈLIX A LA LLUM DE LA DOCUMENTACIÓ TARDOANTIGA I ALTMEDIEVAL

El culte que l'església i l'antiga comunitat cristiana gironina va retre al màrtir sant Feliu té un origen certament molt antic¹². El primer testimoni que tenim per determinar l'antiguitat d'aquest culte a la ciutat de Girona són els versos del *Peristephanon* de Prudenci: "*Parua Felicis decus exhibebit/artubus sanctis locuples Gerunda*" (IV, 29-30)¹³, escrits per aquest poeta hispanoromà a finals del segle IV. Aquesta citació, a part de confirmar la innegable historicitat del martiri de Feliu a la ciutat de Girona durant la persecució de Diocleciana (303-304), sembla indicar també que al principi de la centúria següent les seves despulles i relíquies ja eren venerades a la nostra ciutat.

Si bé el poeta Prudenci no parla en cap moment de l'existència a Girona d'un temple o basílica martirial –*martyria*– on reposarien les despulles del màrtir gironí, sembla molt probable que aquest ja fos bastit al mateix segle IV. La gran difusió que va assolir el culte a Sant Feliu a la Gàl·lia Narbonesa durant el mateix segle V i el fet que el mateix bisbe i historiador Gregori de Tours (538-594) deixa entreveure en una de les seves obres (*De Gloria Martyrum*, 91) que coneixia l'existència d'aquest temple¹⁴, semblarien confirmar aquest extrem.

A aquest temple bastit a Girona en honor de sant Feliu i al sepulcre del màrtir que s'hi venerava al seu interior, hi fa referència també el bisbe i historiador Julià de Toledo (vers 642-690) en la seva història de la sublevació del *dux Paulus* contra el rei Vamba, quan ens explica com el rei Recared (586-601) havia fet donació a finals del segle VI, durant l'episcopat del bisbe Joan de Bícclarum (591-621), d'una corona votiva d'or per al sepulcre de sant Feliu, corona que el rebel Pau, durant la revolta que va dirigir contra el rei Vamba (673), va robar i es va cenyir al cap en el moment d'autoproclamar-se "*rex orientalis*". Aquesta corona va ser retornada posteriorment per Vamba a la

¹² AMICH, N.M., *El nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII)*, Treball de recerca (inèdit), Universitat de Girona, 1997, on es recullen totes les notícies relacionades amb l'origen i el desenvolupament d'aquest culte en època tardoantiga.

¹³ AURELI PRUDENCI CLEMENT: *Peristephanon*, IV, 29-30: *El Llibre de les Corones* (ed. M.P. CUNNINGAM-N. REBULL i M. DOLÇ), Barcelona, 1984, p.76.

¹⁴ GREGORI DE TOURS: *De Gloria Martyrum* 91: *Monumenta Germaniae Historica. Serie Scriptores rerum merovingicarum*, I.II (ed B.KRUSCH, 1885), Hannover, 1969, p.99; Sobre la difusió del culte de Feliu a la Gàl·lia, AMICH, , *El nord-est de Catalunya...*, citat, p.101-108; AMICH, N.M., *El culte a sant Feliu de Girona a la Gàl·lia en els segles V i VI: els testimonis literaris de Gregori de Tours*, "Actes del II Congrés Internacional d'Història dels Pirineus" <Girona, novembre 1998>, (en premsa).

basílica gironina, després de la rendició dels rebels a *Neumausus* (Nîmes), el 2 de setembre de l'any 673¹⁵.

Durant aquest període visigòtic, també sabem, gràcies a un altre testimoni, en aquest cas d'Ildefons de Toledo (vers 607-667), que el bisbe gironí Nonnit (621-635), el successor en l'episcopat gironí de Joan de Bíclarum, "*honorà constantment el sepulcre del màrtir Feliu*"¹⁶. Aquesta mateixa devoció que sentí el prelat gironí envers el màrtir gironí va motivar que, molt probablement, aquest mateix bisbe fos l'autor del text de la passió del sant i, sobretot, de l'himne litúrgic "*Fons, Deus vitae perennis*", el qual, segons sembla, es recitava davant mateix de la tomba del màrtir gironí¹⁷.

Entre el segle vuitè i els inicis del segle XI les dades relatives al culte de sant Feliu a Girona són pràcticament inexistents. En efecte, les dades relatives a aquesta qüestió són molt poques, sovint indirectes i de vegades contradictòries. Estem lluny del volum significativament important relatiu a l'antiguitat tardana. Tanmateix, tot fa pensar que el culte al sant màrtir gironí continuà essent un dels pilars del cristianisme d'aquesta ciutat i del seu territori i que dins d'un corrent general a tot l'occident europeu, la capacitat d'atracció de la tomba martirial s'hauria consolidat especialment després del lliurament de la ciutat als francs el 785 quan de bell nou *Gerunda* entrà en l'òrbita de l'occident cristià i fins a la darrereria del segle X quan es produí la curiosa "invenció" de la figura de Narcís, suposat bisbe i màrtir gironí, que va néixer amb força i que acabà arraconant la figura històrica i fins aleshores potentíssi-

¹⁵ " (...)Cumulauerat enim nefandissimus ipse Paulus peccato peccatum dum tyrannidi adiungeret sacrilegium. Nam, ut quidam sapiens dicit: *nisi sacris ecclesiis intulisset spoliū, non esset, unde suum floreret aerarium*. Unde factum est, et uasa argenti quam plurima de thesauris dominicis rapta et coronam illam auream, quam diuæ memoriae Reccaredus princeps ad corpus beatissimi Felicis obtulerat, quam idem Paulus insano capiti suo imponere ausus est, tota haec in unum collecta studiosius ordinaret secernere et deuotissime, prout cuique competeat ecclesiae, intenderet reformare". (JULIÀ DE TOLEDO, *Historia Wambae Regis*, 26, 672-682: *Corpus Christianorum Latinorum* 115 (ed.W. LEVISON, 1910), p.240-241

¹⁶ "*adhaerens instanter obsequiis sepulchri sancti Felicis martyris*". (ILDEFONS DE TOLEDO, *De viris illustribus* IX, 4-5: (*El "De viris illustribus" de Ildefonso de Toledo. Estudio, edición crítica y traducción* (ed.C. CODOÑER, 1972), Salamanca, p.128-131).

¹⁷ Sobre els textos litúrgics d'època visigòtica dedicats a Sant Feliu de Girona i la importància del bisbe Nonnit en la consolidació i difusió del culte al sant gironí, vegeu AMICH, N.M., *El culte a sant Feliu de Girona en els llibres litúrgics hispànics d'època visigòtica*, "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XXXIV, 1994 (Girona), p.303-333; AMICH, N.M., *El nord-est de Catalunya...*,cit.; AMICH, N.M., *Algunes informacions sobre el bisbe de Girona Nonnitus (621-635). Els testimonis literaris i històrics d'Ildefons de Toledo i Brauli de Saragossa*, "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XL, 1999 (Girona), p.67-83; ROURA, G., *El sermó en honor de sant Feliu de Girona*, "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XXXIV, 1994 (Girona), p.295-302.

ma de Feliu. L'entrellat detallat de tot aquest afer, creat segons sembla, en les més altes instàncies de la diòcesi de Girona i amb la participació decidida i brillant d'altre grans figures de l'Església catalana del tombant de mil.lenni, com el bisbe-abat Oliba, se'ns escapa en el detall i en les intencions tot i que s'han avançat hipòtesis raonables i intel·ligents que intenten explicar-ho¹⁸.

L'únic text que coneixem on s'esmenta directament la tomba de Feliu a Girona, durant aquesta llarga etapa, és la butlla lliurada pel papa Formós el 891 (o 892) al bisbe *Servusdei* que havia anat fins a Roma per reclamar el seu dret a recuperar la cadira episcopal gironina ocupada amb violència per un pretendent imposat pel comte d'Empúries en el marc d'uns conflictes de molt llarg abast. En aquest text original sobre paper conservat a Girona llegim: "*..priuilegio confirmare dignaremus omnes mobiles eiusdem Gerundensis Ecclesiam in honorem Sanctae Dei genitricis et semper uirginis Mariae Dominae nostrae ubi beatus Felix Christi martir corpore reciescit..*"¹⁹ El text, interessantíssim i inspirat en un bon coneixement de la ciutat –el mateix bisbe present a Roma– comporta, tanmateix, un error en situar la tomba del sant a l'església de Santa Maria que podria explicar-se fàcilment atribuint-ho a un lapsus o bé a l'existència d'una concatedralitat, en aquells anys, compartida entre aquell temple *intra muros* i Sant Feliu, més enllà de la porta nord. El més important de tot, però, és la indicació, a Girona, de la tomba del màrtir, cosa que des de fora i des de Roma es considerava el tret distintiu més gloriós de la ciutat i de la diòcesi. Finalment, fixem-nos bé que cap altre màrtir no hi és esmentat.

És també significativa l'existència de la làpida funerària del bisbe *Servusdei* encastada en el murs del presbiteri actual del temple de Sant Feliu i que ens informa que aquest prelat hi fou sebollit, tot cercant la proximitat de la tomba martirial dins d'una manera de fer ben documentada d'ençà de l'antiguitat tardana en ciutats on existien *martyria*²⁰. És una llàstima que no cone-

¹⁸ YARZA, J., *La imatge del bisbe en el gòtic català*, "Thesaurus. L'art dels bisbats de Catalunya (1000-1800)", Barcelona, 1985, p. 122; MARQUÈS, J.M., *La diòcesi de Girona i els seus patrons* (en premsa), on s'insinua la possibilitat d'explicar-ho a través de l'exaltació, per part dels prelats, de figures de predecessors seus confessors o màrtirs, ennoblint i valorant encara més la figura del pastor de la diòcesi).

¹⁹ MERINO, A. i J. de la CANAL, *España Sagrada*, Tomo XLIII. *Tratado LXXXI. De la Santa Iglesia de Gerona en su estado antiguo*, Madrid, 1819, doc. núm. 20; MARTÍ, R., *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona, 1997, p. 92-93, doc. núm. 25).

²⁰ A la làpida funerària d'aquest bisbe, actualment encastada a la paret dreta del presbiteri de sant Feliu, s'hi pot llegir la següent inscripció: +CESPI SVB DVRO CVBAT SERVVS / DEI ECCL (ESI)AE GERVNDENSI EPISCOPV(S). VIXI(T) / IN EP(ISCOP)ATV ANNIS XV, OBIIT XV K(A)L(ENDAS) / SET(EMBRIS) AN(NO) D(OMI)NI DCCCCVII, IN DIC(CIONE) VII.

guem l'emplaçament de les sepultures d'altres bisbes d'aquesta època. Per poder constatar o no si aquesta era la tradició i fins quan perdurà.

En relació al paper de ciutat de pelegrinatge, un fet de transcendència extraordinària i que es basà en l'existència de la tomba venerable i antiga de Feliu a l'entorn de la figura del qual, com s'ha vist, es va moure una enorme activitat i que esdevingué el nucli central del prestigi de la diòcesi tardoantiga darrera d'un culte popular, prestigiós i expansiu, cal suposar a través, és cert, de dades indirectes (com la reiterada referència, sempre constant, en referir-se al temple de Sant Feliu a la figura del sant màrtir, al paper, extraordinari, d'aquesta església durant el domini carolingi,²¹ que hauria continuat dins d'una tradició que entre els segles VIII i XI no només continuà sinó que s'incrementà i que significà la glòria i la riquesa d'alguns grans santuaris (Roma, Sant Jaume de Galícia, Terra Santa...), però també la consolidació d'altres llocs martirials. De vegades, només la menció d'*hospitia* o *xenodochia* en una ciutat o en un centre menor determinat ens permet assegurar l'existència d'un cert volum de pelegrinatge que calia preveure i acollir. En relació a Girona, la menció d'un *xenodochium* ens situa a la darrereria del segle X. Es tracta de la fundació *ex novo* d'una institució d'aquestes característiques dins dels murs de la ciutat, a l'esplanada central que ocupava l'església episcopal de Santa Maria i molt a la vora del palau episcopal. Queda clar, a partir de la documentació existent, que la funció principal de la institució benèfica és la de donar acollida a pelegrins i viatgers. L'interès d'aquest *hospitium* és excepcional per diverses raons; en primer lloc, pel fet de ser l'únic documentat convenientment i per poder ser localitzat amb força precisió. En segon lloc, pel nom, eruditíssim, amb què se l'esmenta –*xenodochium*– en alguna ocasió, que ens fa suposar que aquest mot era prou conegut, prou viu, a la ciutat. I darrerament perquè li podem seguir la pista fins que, a l'entorn del 1200 i segurament per necessitat d'un creixement del palau del senyor bisbe i per poder complir molt millor les seves funcions, fou trasllat al burg de Sant Pere de Galligants (hospital dels capellans).

Segons la nostra opinió, que basem en l'extraordinària potència a l'antiguitat tardana del culte de Feliu, aquest no seria el primer *hospitium*. Cal suposar-ne l'existència d'un (o uns altres), fora murs, més lligat a l'edifici

²¹ CANAL et alii, *El sector nord...*, citat, p. 35-45.

martirial que ha desaparegut sense deixar rastre²². La construcció, a final del segle X, d'un *xenodochium intra muros*, no fa altra cosa que significar els importants canvis que, a nivell urbà, patia la ciutat; el més evident dels qual fou la decisió determinant de bastir l'*episcopium* a redós de Santa Maria, en una posició preeminent i simbòlica excepcional, etapa que es va cloure edificant a partir de 1015 un imponent temple romànic de nova planta. Un hospital de pelegrins i viatgers era un element més per donar contingut a aquella decisió²³.

Davant d'aquestes dades, escasses però prou fermes, cal confrontar-hi un altre document, l'epitafi redactat pel bisbe-abat Oliba i dedicat al comte-bisbe Miró (970-984), sebolit a Ripoll, de la lectura del qual sembla que se n'hauria de deduir la "invenció" de les despulles de Feliu durant la seva prelatura²⁴. Aquest text és l'única dada sobre aquesta qüestió que, per altra banda, sembla que hauria d'haver estat un fet determinant en la vida i història de la diòcesi i que, en cas de ser certa, probablement hauria deixat un rastre més profund i tangible. Potser com a feble reflex del fet caldria considerar la festa del trasllat de les despulles santes que se celebrava el 19 de maig que, tanmateix, podria relacionar-se amb el canvi de lloc del cos del sant i no amb el redescobriment de la tomba. Aquest document, en contradicció clara amb la butlla del papa Formós i amb tot el que sabem sobre la història del lloc, no resulta fàcil d'interpretar i de valorar i, evidentment, tampoc no podem deixar-lo de

²² L'estudi de les fonts d'època tardoantiga referents a la ciutat de *Gerunda* permeten suposar que, a redós de l'antic temple martirial, s'hi haurien ubicat els principals edificis religiosos de la ciutat, tals com les dependències episcopals i almeys un monestir. Sobre aquests aspectes, AMICH, *El Nord-est de Catalunya...*, citat. En aquest mateix sentit, cal advertir com la lectura d'alguns d'aquests textos permet pensar, raonadament creiem, que en època tardoantiga ja existia un *xenodochium* o *hospitium* molt a prop d'on s'ubicava la basílica martirial de Feliu. En efecte, quan el gran bisbe i escriptor Brauli de Saragossa, d'ascendència familiar probablement gironina, escriví entre els anys 634-635 una carta a la seva germana l'abadessa Pompònia lamentant la recent mort del bisbe gironí Nonnit, el bisbe de *Caesaraugusta* es plany d'aquesta pèrdua i enceta un encès elogi del bisbe *Nonnitus*, del qual en destaca dues virtuts molt especials: la seva existència dedicada a la vida monàstica i la tasca que havia realitzat en favor dels pelegrins i dels més necessitats ("...*Ubi miserorum refugio? Ubi susceptio peregrinorum uel ubi monachorum et monacharum refrigerium?*": BRAULI DE SARAGOSSA, Ep.XVIII, 20-21: *Epistolario de San Braulio. Introducción, edición crítica y traducción* (ed.L. RIESCO, 1975), Universidad de Sevilla, p.103; AMICH, *El nord-est de Catalunya...*, citat, p.119-123; AMICH, *Algunes informacions sobre el bisbe de Girona...*, citat, p.70-81). Aquest fet permet pensar que ja en el primer terç del segle VII existia a *Gerunda*, a redós de la basílica de sant Feliu, un edifici on eren acollits els pelegrins i els viatgers més necessitats.

²³ CANAL et al., *El sector nord...*, citat, p. 40-45; FREIXAS, P., J.M. NOLLA, L. PALAHÍ, J. SAGRERA i M. SUREDA, *La catedral de Girona. Redescobrir la seu romànica. El resultat de la recerca del projecte Progress*, Girona, 2000, p.9-27, 92-110 i 115-118).

²⁴ CANAL et al., *El sector nord...*, citat.p. 44-45. El text diu: *HIC DOMINVS PATRIAE RECVMBANS PRESVLQVE GERVNDAE ABDITA FELICIS OSSA PII DICTVS IN HOC EVO PATRIS DE NOMINE MIRO*).

considerar. No podria referir-se a una part del cos del sant? Aquesta circumstància serviria per conjuminar les dades que posseïm, aparentment contradictòries.

EL SEPULCRE DE FELIX AL TEMPLE DE SANT FELIU DE GIRONA
(SEGLES XII-XX). ALGUNES CONSIDERACIONS HISTÒRIQUES

D'ençà del segle XI i fins a l'actualitat algunes dades històriques, això sí certament escasses i inconnexes, permeten precisar en certa mesura el fet que el sarcòfag paleocristià o "sepulcre de Sant Feliu" va ocupar des de molt antic diversos llocs preeminents en l'àmbit del temple de sant Feliu de Girona, com a testimoni d'un culte i una veneració que arrencava des de la mateixa Antiguitat Tardana. Si bé es cert que la potenciació definitiva de la catedralitat del temple de santa Maria en detriment de la de l'antic temple de Sant Feliu –un procés que culmina sobretot al segle XI–, l'impuls creixent del culte a sant Narcís que acabà per prendre un caire diocesà, són factors que fan pensar en un decreixement del culte i la veneració a l'antic màrtir gironí, el cert és que durant molts segles el temple de Sant Feliu va continuar reverenciant les despulles de l'insigne Fèlix contingudes en el seu antic sepulcre.

Hi ha indicis, segons estudis recents, que permeten pensar que el conjunt de sarcòfags paleocristians i pagans era perfectament visible i estava integrat a l'edifici de Sant Feliu ja el mateix segle XII. Aquesta hipòtesi es basa en la influència que alguns estudiosos han apreciat entre l'obra escultòrica del Mestre de Cabestany i alguns elements iconogràfics dels antics sarcòfags gironins. Basant-se en aquest fet i en l'estada a Girona de l'escultor, estada que es data vers l'any 1130, hom ha conclòs que en aquella època aquestes sepultures, inclosa la del màrtir Feliu, eren perfectament visibles i integrades en l'estructura del temple²⁵.

Una segona dada important, que hem de datar a finals del segle XIII, ens permet pensar en la pervivència del culte a sant Feliu concretat en una veneració continuada del seu antic sepulcre: En efecte, gràcies a un document que porta data de l'any 1290 sabem que l'aleshores rei Alfons II aprovà una venda a favor del capítol de l'església de Sant Feliu *ementi et recipienti ad opus operimenti de auro et de argento altaris et sepulchri*

²⁵ Aquesta hipòtesi està basada en els estudis realitzats per S. Moralejo (MORALEJO, S., *La reutilización e influencia de los sarcófagos antiguos en la España medieval*, "Colloquio sull reimpiego dei sarcofagi romani nel medioevo" <Pisa, 1982>, (Marburg-Lahn) 1984, p.187-203), una posició que va ser recollida i, en part, assumida com a probable per M. Clavería en el seu estudi sobre els sarcòfags de temà pagà conservat a catalunya (CLAVERÍA., *Los sarcófagos romanos...*, citat, p.58-60).

*sancti Felicis predictae ecclesiae*²⁶. Es tracta d'una dada prou important en fer referència a l'existència del sepulcre del màrtir, i si es relaciona amb el fet que a sant Feliu, a diferència de sant Narcís, no se li oferí un sarcòfag digne és perquè de fet no el devia necessitar, ja que des de temps immemorial en tenia un prou important i notable com perquè fos del tota innecessari fer-ne un de nou²⁷.

Segons testimonis recollits per diversos autors sabem que aquest sepulcre que a principis del segle XVII estava dipositat sobre l'altar major del temple és d'una data incerta, fou traslladat l'any 1607 al pilar de la trona, al costat de l'Epístola, mirant cap a l'altar major, segons recordava una antiga inscripció avui perduda²⁸.

Ja durant el tercer quart del segle XVIII i, segons sembla, per consell de l'aleshores canonge i erudit F. Dorca (1736-1806), l'abat Rigall decidí traslladar de nou el sepulcre des del pilar de la trona a l'altar major, lloc on fou dipositat el mes de juliol de l'any 1799. Al seu interior, a més, s'hi col·locà el dia 8 d'agost de l'any 1801 un bust de plata on es conservaven les relíquies de sant Feliu²⁹ (fig. 3).

L'historiador i eclesiàstic La Canal feia l'any 1832 una curiosa descripció d'aquest sarcòfag situat aleshores damunt de l'altar major, en la qual, tal com podrem veure, a més d'atribuir les escenes del sarcòfag com a pertanyents a la vida i martiri de sant Feliu, el creia obra del segle XIII³⁰: "...el sepulcro...es perteneciente sin duda al siglo XIII y adelantado ya. Este sepulcro...se halla al presente sobre el altar mayor donde fue colocado a instancias del Señor Dorca, que amante del santo de las antigüedades, le veía puesto en la columna correspondiente al lado de la epístola á una elevación que no dejaba gozar de su vista. Sirve ahora para colocar entre año

²⁶ ARXIU DIOCESÀ DE GIRONA, *Pergamins de Sant Feliu*, núm. inv. 253. El text havia estat publicat pel canonge F. Dorca a principis del segle XIX (DORCA, F., *Colecció de noticias de los santos mártires de Gerona y de otras relativas a la santa iglesia de la misma ciudad*, Barcelona, 1807...p.173).

²⁷ NOLLA, i SUREDA, *El món funerari...*, cit. p.18, nota 14.

²⁸ DORCA,., *Colecció de noticias...*, p.137-138; PLA i CARGOL, ., *Gerona arqueològica...*, cit. p.82 i nota.

²⁹ MERINO i DE LA CANAL, *España Sagrada...*, citat, p.295.

³⁰ El fet de creure que el sepulcre de sant Feliu era d'època medieval es basava en el fet de pensar que el seu sepulcre havia estat construït posteriorment a la suposada troballa de les relíquies del sant feta, tal com ja s'ha vist, pel comte-bisbe Miró a finals del segle X. És per això que altres autors creien que aquest sarcòdag era obra del mateix segle IX, obrat per tant immediatament abans d'aquesta suposada troballa de Miró. Sobre aquest extrem, ESTEBA, MONSALVATJE, PLA i IBARS, *Guia de Gerona...*, cit. p.44.

la cabeza del santo mártir engastada en un hermoso busto de plata que se presenta a la veneracion de los fieles en su dia y octava, y que yo tuve la dicha de venerar y admirar en el año 1817 ...Está construido á manera de una grande caja cuadrilonga de diez pies y medio, abierta por la parte superior, pero con su tapa de madera y en ella una reja, que dejando ver las reliquias, impidiese su hurto llámese piadoso o sacrílego. A primera vista no es facil atinar con el paso de la vida del santo que se representa en relieve de figuras de tres pies de altura hasta el número de veinte, y otras cinco pequeñas en diversas aptitudes. Sin embargo, se echa de ver que se ha querido representar un sacrificio al que llevan con violencia al santo para que ofrezca el incienso sacrílego a los dioses, pues se nota un altar á la derecha del que mira, tripodes victimas y sacerdotes, una figura que otras dos tienen asida de los brazos, y a la izquierda una figura que parece tronco de árbol ó mas bien un fuego ó llama á lo que nos inclinamos, y véase aquí la razon. Se observa que algunas de las figuras tienen en la mano una especie de rollo que puede ser pergamino. Se sabe que no solamente se dirigía a la persecucion de Daciano y sus agentes contra los cristianos, y sí tambien contra los libros Sagrados que se escribían en pergaminos, y arrojaban los infieles á las llamas..."³¹

No sabem on estigueren dipositats durant molts de segles els altres set sarcòfags romans i paleocristians que formen l'actual conjunt. Ara per ara només podem assegurar que durant bona part del segle XIX sols eren visibles encastats en els murs del presbiteri els dos sarcòfags pagans (el de la cacera dels leons i el del rapte de Prosèrpina), tal com es pot entreveure d'algunes descripcions del temple que foren realitzades durant aquest segle³², i que no serà fins a finals d'aquest mateix segle i principis del segle XX que sabrem que aquests sarcòfags ja estaven en la seva actual situació. Sabem que durant molts anys, almenys durant el segle XIX, les parets de l'altar major tingueren incorporada una gruixuda capa de calç i pintura, un fet que ben segur explicaria que algunes d'aquestes sepultures fossin, potser, invisi-

³¹ MERINO i DE LA CANAL, *España Sagrada...*, cit.p.70-71.

³² MERINO i DE LA CANAL, *España Sagrada...*, cit.p.18; PARCERISA i PIFERRER, *Recuerdos y bellezas...*, cit.p.158-159; GIRBAL, *Guia Cicerone...*, cit.p.104-105, entre altres autors del segle XIX que van publicar estudis sobre la ciutat de Girona, en parlar dels sarcòfags conservats a Sant Feliu sols parlen del que hi havia l'altar major i els dos de temàtica pagana que hi havia encastats a les parets del presbiteri.

bles als ulls de la gent³³. El que sí és cert és que a finals del segle XIX i en els primers anys del segle XX, tots els sarcòfags, exceptuant el de sant Feliu, que era sobre l'altar major, ja eren visibles en el seu lloc actual³⁴, coincidint segurament amb una profunda neteja de la calç existent a les parets que es va realitzar a finals del mateix segle XIX.

Finalment, cal indicar que sabem que el "sarcòfag de Sant Feliu" restà sobre l'altar major on havia estat dipositat per darrera vegada, recordem-ho, el 1779, fins a l'any 1943, quan, un cop acabada la Guerra Civil i després d'haver sofert l'any 1936 una destrucció parcial i que a més suposà la destrucció del bust de plata (fig. 3) i col·locat dins del sepulcre el 1801, fou incorporat a les parets del presbiteri al seu actual emplaçament³⁵.

³³ Segons informació recollida per J.Pla i Cargol, "Éstos sarcófagos estaban en 1862 completamente embadurnados con cal mezclada con un color azul y oscuro" (*Gerona Arqueológica...*cit., p.82), segurament com a conseqüència de la capa de calç i pintura que hi havia a les parets del presbiteri.

³⁴ BOTET i SISÓ, *Sarcófagos romano-cristianos...*, citat; on l'erudit i arqueòleg gironí va realitzar el primer estudi científic del conjunt escultòric i féu una descripció de la totalitat de les peces.

³⁵ PLA i CARGOL, *Gerona arqueológica...*cit.p.82.